MAGIE SLOVA A TEXTU

MOSKEVSKÁ ETNOLINGVISTICKÁ ŠKOLA

NIKITA ILJIČ **TOLSTOJ**

KAROLINUM

Magie slova a textu
Moskevská etnolingvistická škola

Nikita Iljič Tolstoj

———

Z ruského originálu přeložila, okomentovala a úvodní studie
napsala Jana Bauerová

Odborný konzultant: Mgr. Michal Téra, Ph.D.

Recenzovaly:
doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.
PhDr. Veronika Mistrová

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum
Redakce Petra Macounová & Petra Bílková
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První vydaní

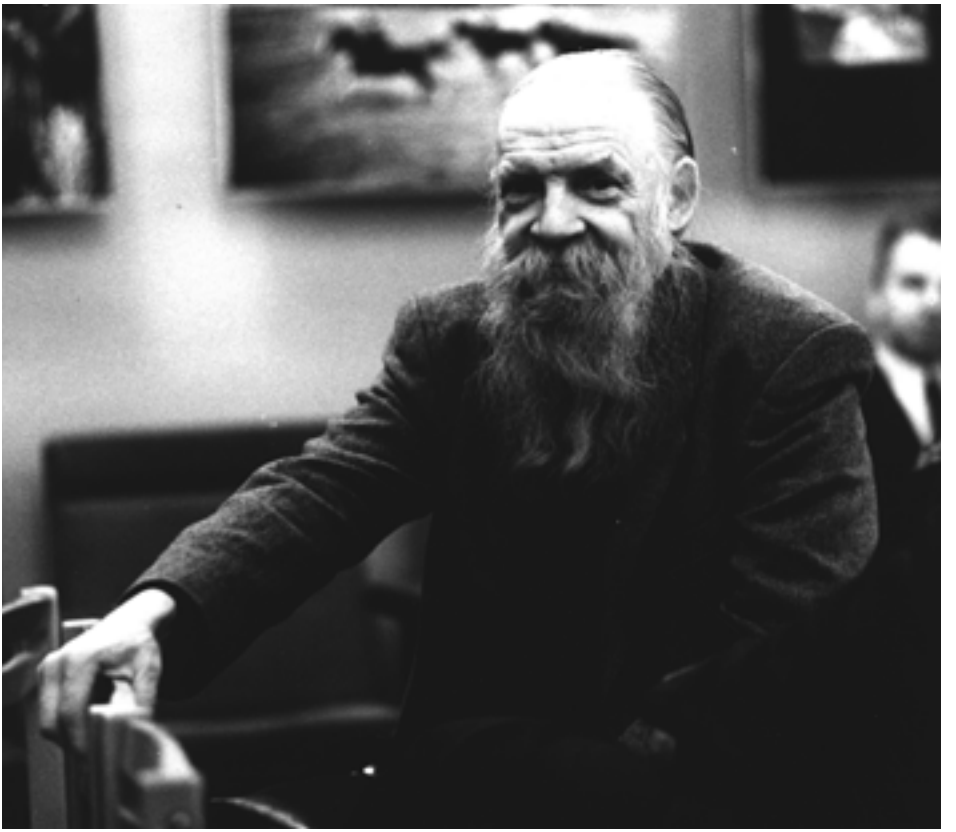
© Univerzita Karlova v Praze, 2016
Text © Nikita Iljič Tolstoj – heirs, 2016
Translation © Jana Bauerová, 2016
Editor © Jana Bauerová, 2016
Photography © Svetlana Michajlovna Tolstaja, 2016

ISBN 978-80-246-2880-6
ISBN 978-80-246-2923-0 (pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2016

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Seznam zkratek ---------- 6
Etnolingvistika dnes ---------- 7
Nikita Iljič Tolstoj a moskevská etnolingvistická škola ---------- 11

Jazyk a kultura ---------- 23
Z „gramatiky" slovanských obřadů ---------- 35
Přivolávání deště ---------- 47
Času magický kruh ---------- 59
Magická síla hlasu v ochranných rituálech ---------- 69
Ukázka hesla „slunce" z etnolingvistického slovníku Slavjanskije drevnosti ---------- 72

Poznámka překladatelky ---------- 80
Bibliografie ---------- 82
Jmenný rejstřík ---------- 86
Summary ---------- 88

SEZNAM ZKRATEK

csl.	církevněslovanský	něm.	německý
č.	český	p.	polský
br.	běloruský	praslov.	praslovanský
b.	bulharský	r.	ruský
dl.	dolnolužický, dolní lužická srbština	slovan.	slovanský
		sk.	slovenský
fr.	francouzský	sln.	slovinský
hl.	hornolužický, horní lužická srbština	sch.	srbochorvatský
		srb.	srbský
hucul.	huculský	sz.	severozápadní
jihoslovan.	jihoslovanský	šp.	španělský
kaš.	kašubský	ukr.	ukrajinský
luž.	lužický	východoslovan.	východoslovanský
mk.	makedonský		

ETNOLINGVISTIKA DNES

Nikita Iljič Tolstoj a kolektiv badatelů moskevské etnolingvistické školy přinášejí zcela nový způsob interpretace různých aspektů tradiční slovanské kultury. Jejich vědecká činnost nepochybně představuje v rámci světové lingvistiky osobitý etnolingvistický přístup a můžeme mluvit o několika vědeckých pracovištích nejen v rámci Ruské federace, pro které se stala autoritativní a inspirativní.

Než však přistoupíme k samotnému tématu naší publikace, pojďme se jen v krátkosti zastavit u problematiky etnolingvistického bádání obecně a ukažme si, jak odlišné může být vnímání takového přístupu v různých částech světa. I takový krátký vhled nám snad ukáže, jak je pole etnolingvistiky bohaté a jak výjimečný přístup ve světovém kontextu N. I. Tolstoj zvolil.

Etnolingvistika bývá nejčastěji charakterizována jako věda zabývající se vztahem jazyka a kultury. Pod touto obecnou definicí se však skrývá mnoho různých přístupů. V pohledu na témata a metody etnolingvistiky není mezi etnolingvisty úplná shoda. To je dáno primárně různě vymezovaným předmětem etnolingvistiky, dále pak růzností materiálu,[1] s nímž badatelé pracují, či různým pojímáním role jazyka v popisu a uchopování okolního světa aj.[2]

Také v samotném pojmenování této disciplíny není úplná jednotnost. Vedle pojmu etnolingvistika nalezneme příbuzné názvy jako antropologická lingvistika, lingvistická antropologie či kulturní lingvistika. Např. v ruské publikaci *Etnolingvistika: ponjatija, problemy, metody*[3] autor každou z těchto disciplín jasně vymezuje, přičemž jako synonymní k etnolingvistice vidí antropologickou lingvistiku. V pracích orientovaných na angloamerickou tradici se namísto termínu etnolingvistika, nebo společně s ním, používá termín antropologická lingvistika, dále pak, v poněkud silnější vazbě

1 Etnolingvisté pracují nejen s jazykovými materiály (jazykovými daty, texty všech typů), ale i s daty mimojazykovými (s dokumentací pověr, mýtů, ritualizovaného chování i ustálených systémů hodnot). Viz Bartmiński, J. Niektóre problemy i pojęcia etnolingwistyki lubelskiej. *Etnolingwistyka*. 2006, 18, s. 77–90.

2 J. Bartmiński uvádí, že vymezení předmětu etnolingvistiky osciluje mezi širším a užším. Širší vymezení směřuje ke zkoumání jazyků celonárodních, užší pak ke zkoumání malých etnických společenství, jejich „mikrojazyků", s „typickým soustředěním na jejich folklor, lidovou mluvu a lidovou kulturu". Viz Bartmiński, J. Etnolingwistyka słowiańska – próba bilansu. *Etnolingwistyka*. 2004, 16, s. 9–27 [citováno podle rukopisného překladu I. Vaňkové k připravované publikaci].

3 Chrolenko, A. T. Etnolingvistika*: ponjatija, problemy, metody*. Moskva 2000, s. 15.

na antropologii než na lingvistiku, lingvistická antropologie.[4] Rovněž Jerzy Bartmiński uvádí jako synonymní k etnolingvistice pojmy *antropologicko-kulturní lingvistika* či *kulturní lingvistika*.[5]

Pro etnolingvistiku jakožto lingvistickou disciplínu je primární studium jazyka jako výrazu určité kultury. Jazyk totiž není jen nástroj komunikace, ale také součást kultury. Jde o součást velmi významnou, která „zaručuje jednotu kultury, a to v míře vyšší než cokoli jiného".[6] Etnolingvistika studuje jazyk jako nositele kulturních hodnot, jako nástroj konceptualizace a kategorizace okolního světa. Sleduje, jakým způsobem jazyk ovlivňuje lidské poznání okolního světa a lidské myšlení i jakým způsobem se lidské myšlení a prostředí, ve kterém člověk žije, v jazyce projevuje. V rámci etnolingvistiky se tedy akcentuje úloha jazyka coby klíčového prostředku poznání kulturního světa jeho uživatelů; velký důraz se klade na jednotu těchto dvou fenoménů a na potřebu jejich zkoumání jako jednoho neoddělitelného celku, protože teprve na kulturním pozadí můžeme plně porozumět jazyku a jeho prvkům.

Obecně můžeme etnolingvistické směry rozdělit do dvou hlavních skupin. Badatelé první z nich se pokouší postihovat kulturu skrze jazyk, tzn. sledují, jakým způsobem se naše kulturní zkušenost odráží v jazyce. Řadíme k nim směry etnolingvistiky americké (etnosémantiky), francouzské a také v jistém ohledu ruské a polské. Tyto směry více či méně navazují na americká studia a přijímají v různé míře teorii jazykového relativismu.[7] Stoupenci druhého směru etnolingvistického bádání pak studují různé druhy jazykové komunikace v kulturním kontextu v těsném spojení se sociolingvistikou a psycholingvistikou. Mezi ně řadíme např. etnografii řeči Della Hymese.[8]

Podíváme-li se na dnešní stav etnolingvistického bádání ve Spojených státech, zjistíme, že se v podstatě rozpadá na několik disciplín.[9] Podobný osud potkává etnolingvistiku i ve Francii, kde se jako samostatná disciplína vyvíjela od sedmdesátých let.[10] Jestliže se americká etnolingvistika rozvíjela v rámci studií indiánských jazyků a kultur, francouzská se zrodila jako původně pomocná disciplína etnologických výzkumů v afrických koloniích. Ve své studii mluví G. L. Kabakovová o paradoxním stavu

---

4 Dokladem toho může být např. i absence pojmu etnolingvistika v Brownově *Encyklopedii jazyka a lingvistiky*. Pojem etnolingvistika zde nenalezneme, ale objevuje se tu termín *antropologická lingvistika* v tom smyslu, v jakém chápeme pojem etnolingvistika. *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Brown, K. R. (ed.). Amsterdam 2006, s. 296.

5 Bartmiński, J. Niektóre problemy i pojęcia etnolingwistyki lubelskiej. *Etnolingwistyka*. 2006, 18, s. 77–90 [citováno podle rukopisného překladu I. Vaňkové k připravované publikaci].

6 Bartmiński, J. Čím se zabývá etnolingvistika. In: *Slovo a smysl (World and Sense)*. 2007, 8, s. 300.

7 Základem této teorie je teze, že lidé poznávají svět prostřednictvím jazyka; mateřský jazyk zásadním způsobem ovlivňuje náš způsob chápání vnějšího světa, a proto lidé vychovaní v různých jazykových prostředích vnímají okolní svět různě, jazyky se totiž mezi sebou liší, neboť jsou odrazem různých prostředí.

8 V rámci tohoto směru etnolingvistiky, kterému dominuje D. Hymes (etnografie řeči – komunikačně orientovaná etnolingvistika), se sledují převážně role řeči v různých etnických či sociálních skupinách, vztah jazykového vyjadřování a sociálního statutu jedinců či různé ritualizované komunikační situace, jako např. zasedání soudu či obhajoba disertace. Viz Vrhel, F. *Základy etnolingvistiky*. Praha 1981, s. 99–101.

9 G. L. Kabakovová uvádí, že v *Mezinárodní lingvistické encyklopedii*, která vyšla v New Yorku v roce 1992, se místo termínu etnolingvistika objevují tři nezávislé směry: etnografie řeči, etnosémantika a etnopoetika. Viz Kabakova, G. L. Francuzskaja etnolingvistika: problematika i metodologija. In: *Voprosy jazykoznanija*. 1993, 6, s. 112.

10 Tamtéž, s. 100.

dnešní etnolingvistiky ve Francii. Uvádí, že na jedné straně etnolingvistika funguje jako samostatná disciplína, která se přednáší na dvou pařížských univerzitách, ale na straně druhé se tento termín pomalu přestává používat.[11]

Jinou situaci můžeme pozorovat u etnolingvistických škol v Rusku a Polsku. Polská etnolingvistika je spojena především se jménem Jerzyho Bartmińského a lublinskou etnolingvistickou školou, která je úzce propojena s moskevskou etnolingvistickou školou. J. Bartmiński chápe etnolingvistiku jako lingvistický směr, nikoli jako interdisciplinární vědu (jak bývá etnolingvistika v definicích často označována).[12] Lublinská škola se zabývá „subjektovou rekonstrukcí kultury a poznáváním mentality jejích nositelů, jejich způsobu konceptualizace světa, jak je ustálen v jazyce".[13] Pracuje s pojmy jako „jazykový obraz světa", „jazykový (jazykově-kulturní) stereotyp". Její zkoumání se neomezuje jen na dialekty a lidovou mluvu, ale zajímá se o všechny varianty národního jazyka, v historickém i synchronním plánu. Z práce lublinské etnolingvistické školy bychom měli zmínit *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, který představuje „rekonstrukci obrazu světa a člověka v polské lidové kultuře na základě jazykových textů i etnografické dokumentace, a to v plánu historickém (dané zejména v zápisech z devatenáctého a dvacátého století) i současném (na základě speciálních terénních výzkumů)."[14] Nezbytné je zmínit i časopis *Etnolingwistyka*, který v Lublinu vychází od roku 1988.

V ruském prostředí, kde za autoritativní pracoviště můžeme považovat to moskevské, se etnolingvistika formuluje na základě vědomí nutnosti studovat dané etnikum a jeho jazyk jako jeden nedělitelný celek. Spolu s postulátem, že kultura a jazyk jsou izomorfní struktury, etnolingvisté začínají kulturu studovat nejen v těsném spojení s jazykem, ale i za použití lingvistických pojmů a metod. Mohli bychom tak mluvit o jakémsi vytváření kulturní gramatiky či gramatiky kultury. V této souvislosti mluvíme o používání pojmů, jako je synonymie, homonymie, syntagmatické a paradigmatické vztahy atd., nejen v jazykovědě, ale i v popisu kultury. Zřejmý je vliv přístupu a metod strukturalismu. Především máme na mysli rekonstrukci jazyka a kultury starých Slovanů u V. V. Ivanova a V. N. Toporova, kteří operovali s pojmem opozice, či strukturalistický výklad mýtu u Clauda Lévi-Strausse, který chápe mýtus jako „strukturu, ve které je každý člen nutno vyložit ze vztahu ke členům jiným".[15] Dědictví strukturalismu je možné odhalit v základním chápání znakové podstaty jazyka, chápání jazyka jako

---

11 Tamtéž.

12 Takové označení najdeme např. u N. I. Tolstého, Je. Berezovičové, ale také v českých pracích F. Vrhela, J. Černého aj.

13 Bartmiński, J. Čím se zabývá Etnolingvistika, s. 302.

14 Definice v tomto slovníku nazývá J. Bartmiński kognitivními. Vychází v nich z Peircova pojetí znaku, ve kterém se rozlišuje znak, význam a předmět: „znak reprezentuje svůj předmět prostřednictvím významu". Bartmiński dále zdůrazňuje, že popis jazykových významů není popisem skutečného světa, nýbrž pouze popisem jazykové interpretace objektivního světa. Je tedy popisem mentálních předmětů, což jsou prvky, které vytváří jazykový obraz světa. Etnolingvistický slovník se tedy snaží popsat celý významový obsah slova a v tomto jde za obvyklé strukturní slovníkové definice. Tato kognitivní definice má umožnit rekonstrukci obrazů jednotlivých mentálních předmětů a poukázat na jejich vzájemné vztahy. Významy, které uvádí, jsou zároveň „stabilizované" v kolektivním vědomí uživatelů jazyka, jde tedy o tzv. stereotypní součást významu. Viz Bartmiński, J. Čím se zabývá Etnolingvistika, s. 303.

15 Budil, I. T. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1992, s. 99.